

Abdurrohmon BOYDADAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: a.boidadaev@yandex.com

TIUE professori, f.f.d. K.Saidova taqrizi asosida

**COMPARATIVE ANALYSIS OF PANTHEISTIC VIEWS IN EASTERN AND WESTERN IRRATIONAL PHILOSOPHY
(ON THE EXAMPLE OF THE VIEWS OF F.NIETZSCHE AND J.RUMIY)**

Annotation

In the article, the author analyzes pantheistic ideas in the irrational philosophy of the East and West from a comparative perspective, using the examples of Nietzsche's and J.Rumi's views. The author identifies similar approaches in the ideas of these great thinkers and, on this basis, defines similar concepts in the pantheisms of the East and West.

Key words: pantheism, irrationalism, mysticism, consciousness, will, spirit, enlightenment, East and West.

**SHARQ VA G'ARB IRRATSIONAL FALSAFASIDA PANTEISTIK QARASHLARNING KOMPARATIVISTIK TAHLILI
(F.NITSSHE VA J.RUMIY QARASHLARI MISOLIDA)**

Annotsatsiya

Maqolada muallif Sharq va G'arb irratsionaliz falsafasida panteistik g'oyalarni F.Nitshe va J.Rumi qarashlari misolida komparativistik nuqtai nazardan tahlil qilgan. Buyuk mutafakkirlarning qarashlarida o'xshash yondashuvlar mavjudligi va shu orqali Sharq va G'arb panteizmi bir-biriga yaqin g'oyalarni ilgari surganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: panteizm, irratsionalizm, mistitsizm, ong, iroda, ruh, ma'rifat, Sharq va G'arb.

**КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПАНТЕИСТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ
ИРРАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ (НА ПРИМЕРЕ ВЗГЛЯДОВ Ф.НИЦШЕ И Ж.РУМИЙ)**

Аннотация

В статье автором с компаративистской точки зрения анализируются пантеистические идеи в иррациональной философии Востока и Запада на примере взглядов Ф.Ницше и Ж.Румий. Автор устанавливается наличие схожих подходов во взглядах великих мыслителей и на этой основе определяются близкие идеи в пантеизме Востока и Запада.

Ключевые слова: пантеизм, иррационализм, мистицизм, сознание, воля, дух, просвещение, Восток и Запад.

Kirish. Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari jadallashuvi Sharq va G'arb sivilizatsiya o'rtasida turli muammolarni vujudga keltirmoqda. Ushbu muammolarni hal qilishning yagona yo'li – madaniyatlararo muloqot. Shu munosabati bilan ijtimoiy-gumanitar sohadagi tadqiqotlar, jumladan falsafiy izlanishlar aynan madaniyatlararo tadqiqotlarga ko'proq qarab bormoqda. Falsafa fanida madaniyatlararo muloqot masalasini falsafiy komparativistika tadqiq etmoqda [1]. Sharq va G'arb falsafasining qiyosiy tahlili nafaqat farqlar, balki o'xshashliklarni aniqlash orqali madaniyatlararo muloqot uchun imkoniyatlarni belgilashga xizmat qiladi. Bunda Sharq va G'arb irratsional falsafasi turli madaniy va tarixiy kontekstlar zamonaviy jarayonlarga qanday ta'sir qilishini ochib beroladi. Masalan, G'arb falsafasida irratsionalizm Ma'rifatchilik davri va ratsionalizm falsafaga javob sifatida shakllangan bo'lsada, Sharq falsafasida irratsionalizm diniy va ma'naviy an'analar bilan qo'shilib ketgan. Bugungi ko'p qutbli dunyoda irratsionalizm falsafasining g'oyalarni o'rganish borliqni tushunishning yangi usullarini ochadi va shu bilan birga madaniy integratsiya va muloqot uchun fundament yaratadi. Zamonaviy global va lokal muammolar kompleks yondashuvni talab qiladi va irratsional falsafada mavjud g'oyalar ushbu muammolarni hal qilish uchun yangi samarali vositalarni yaratishga xizmat qiladi. Zero irratsional falsafa inson tajribasining chuqur elementlari bo'lgan intuitsiya va ekzistensial kechinmalarni ko'rib chiqadi. Ushbu jihatlarini Sharq va G'arb irratsionalizmida komparativistik nuqtai nazardan o'rganish inson tabiati va ma'naviy tajribani tushunilishini boyitishi mumkin. Mazkur maqolada biz Sharq va G'arb irratsionalizmida panteistik g'oyalarni buyuk mutafakkirlar F.Nitshe va J.Rumi misollarida ko'rib chiqamiz.

Adabiyotlar sharhi. Sharq va G'arb irratsional falsafasidagi F.Nitshe va J.Rumi panteistik qarashlarining komparativistik tadqiqi bilan A.Danto, F.Koplston, G.Skirbekk,

N.Gilye, I.Kondakov, Yu.Korj, I.Voytskaya, A.Smirnov, I.Blauberger, Yu.Podoroga kabi xorijiy tadqiqotchilar shug'ullanib kelmoqda. Mamlakatimizda ushbu masala bo'yicha tadqiqotlarni S.Yo'ldoshev, V.Alimasov, Sh.Qahharov, U.Kerimov, R.Karimov, G.Ro'zmatova, G.Qobulniyozova, A.Pardayevlar olib borishmoqda. R.Karimov, G.Ro'zmatova va G.Qobulniyozovalarning tadqiqotlarida qo'yilgan masalaning aynan komparativistik o'rganilishi amalga oshirilmogda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik bazasini Sharq va G'arb irratsional falsafasining yirik vakillari bo'lgan F.Nitshe va J.Rumiylarning asarlari tashkil etadi. Aytib o'tilgan faylasuflarning asarlarini talqin qilish uchun germenevtik usuldan foydalanilgan. Ularning qarashlarini qiyoslash uchun komparativistik tahlil usuliga murojaat qilingan. Bundan tashqari, analiz va sintez, induktsiya va deduktsiya kabi usullar ham qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar. 19 va 20 asr G'arbiy Evropaning irratsional faylasuflari qarashlarida Sharq faylasuflarining panteistik qarashlariga ko'p jihatdan o'xshash bo'lgan fikrlarni uchratish mumkin. Masalan, Nitshe va Rumiyning panteistik g'oyalari, iroda haqidagi fikrlari ko'p jihatdan o'xshashdir. G'arbiy Evropa falsafasining yirik namoyondalaridan biri bo'lgan F.Nitshe tasavvurida ajoyib ruhiy siymolar bilan bir katorda o'tkir tanqidiy nigoh ham uchraydi [2, 192]. U o'zidan avval o'tgan bir qator faylasuflarning asarlariga e'tiborini jalb etib, ularda uchraydigan qadriyat va tushunchalarni qayta baholaydi va ishlab chiqadi [3, 32]. Bu tushunchalarga F.Nitshe butunlay boshqa ma'nolar beradi va nemis falsafasining zaminida yotgan ko'pgina ratsional ta'limotlarni ostin-ustun qilib yubordi. Masalan, tafakkur tushunchasini F.Nitshe tanqid ostiga oladi va uning muqobili sifatida instinkt tushunchasini kiritadi. Bu tushunchaga, ya'ni instinkt tushunchasiga, Nitshe butunlay yangi ma'no beradi. Yevropa fani va falsafasida instinktlarni refleks deb hisoblab,

inson fiziologiyasining ongsiz hissiyotlari deb tushunishgan. Nitsche esa bu tushunchasiga mutlaq boshqa ma'no berdi. Uning tasavvurida instinktlar ruhiy energiya shakli bulib, insonning ongli va ongsiz faoliyatidagi iroda kuchini anglatadi.

Hukmronlikka intilish irodasi keng ma'noda ruhiy ijodiy quvvat sifatida tushunilib, ko'pgina so'fiylik ustozlarining diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilgan. Zotan, F.Nitsche «hukmronlikka intilish irodasi» ta'limotini nasroniylik dini va axloqiga qarshi qo'ygan bo'lsa, so'fiylik ustozlari din va axloqqa qarshi oppozitsiyada turmaganlar, aksincha, diniy va axloqiy ta'limotni eng yuksak axloqiy qadriyat sifatida qayta ishlab chiqdilar. Ular nufuzli shaxslarga Qur'oni karimni o'zgarimas, aqida sifatidagi talqiniga ko'r-ko'rona ishonchni inkor etdilar. So'fiylikda ko'r-ko'rona e'tiqod o'rniga ruhiy muhabbatni, birinchi navbatda xudoga nisbatan bo'lgan shiddatli muhabbatni ilgari suradilar. Bu muhabbatga so'fiylikning to'rtinchi darajasida erishiladi. Hukmronlikka intilish irodasi ruhiy muhabbatning darajalaridan biri hisoblanadi, bu o'z ehtirolari, emotsiyalari va fikrlari ustidan hukmron bo'lish darajasidir. Irodaning keyingi rivoji inson ruhiy energiyasini koinot energiyasi bilan qo'shilishiga olib keladi. Inson joni olamiy jon bilan qo'shiladi. Inson ruhiy kamolotining oxirgi bosqichini so'fiylar haqiqat deb ataydi. So'fiylar haqiqatni oddiy ratsional ongga qaraganda, butunlay o'zga ma'noda tushunadilar. Ratsionalizm haqiqat inson bilimining ob'ektiv xususiyatidir. So'fiylikda haqiqat insoq ruhiy energiyasining butun borliq ruhiy energiyasi bilan qo'shilishidir.

Iroda deb tushunilgan instinktlar insonning ongsiz va ongli faoliyat shakllarini boshqaradi va tafakkurni ongli ravishda sodir bo'ladigan intilish va maqsadlardan, majburiyatlardan farq qiladi. F.Nitsche ijodidagi iroda Rumiya tasavvuridagi irodaga o'xshab, koinotning har bir nuqtasida mavjuddir [4, 28]. Iroda kuchi – tabiatdagi xilma-xil harakatlar asosida yotuvchi ruhiy kuchdir. Bu kuch ham tabiatda, ham inson faoliyatida mavjud. Tabiatdagi iroda kuchi ongsiz bo'lib, u o'z-o'zini anglamaydi. U o'simliklar, hayvonlar harakatida, yer, suv va havoning o'zgarishida ham o'zini namoyish etadi.

J.Rumiyning ma'rifat haqidagi fikrlari F.Nitsshening «Zardo'sht tavallosi» asaridagi ustoz va shogird o'rtasidagi munosabatlar va ustoz tomonidan beriladigan bilimlarga o'xshaydi. Rumiya ham, Nitsshedda ham ma'rifat – bu ruhiy bilimlar bo'lib, faqat cheklangan doiradagi odamlarga beriladi. Bu ruhiy bilimlarni ustoz Rumiya hikmat deb ataydi va uni barcha odamlarga yetib borishi amri mahol deydi. Nitsche ham o'zining a'lo inson haqidagi ta'limotini faqat ruhiyat yo'lida o'z hayotini va fikr yuritishini shakllantiradigan insonlarga berilgan, deb hisoblaydi. Nitsche ruhiy rivojlanishning uch bosqichi, ya'ni tuya, sahradagi sher va bola timsollari J.Rumiyning inson ruhiy holatlarini tasvirlashdagi siymolarga o'xshab ketadi. Tasavvufda ham sabr-toqat tariqatning asosida yotgan ruhiy quvvatlardan biridir. Bundan keyingi bosqichda J.Rumiya o'lim oldidagi qo'rquvni yengish haqida gapirar ekan, u o'zining «Ichindagi ichinda» asarida yo'lovchi va sher haqidagi mushohadalarni keltiradi. Ruhiy izlanishlar yo'lidagi inson ko'p qiyinchiliklarni yengib, oxir-oqibat sher bilan uchrashishi zarur, lekin har kandy yo'lovchi ham bu uchrashuvga tayyor emas ekanligi ko'rsatiladi. Nitsshening «Zardo'sht tavallosi»da ham faqat komillikka erishgan ruhiy ustoz sher bilan to'qnashadi va uni o'ziga bo'ysundiradi. Zardo'sht atrofida doimo sherni uchratish mumkin, u Zardo'shtning g'orini qo'riqlaydi va unga yaqinlashgan barcha yo'lovchilarni vahimaga soladi. Faqatgina Zardo'shtning o'zi bu vahimadan xalosdir. Uning atrofidagi barcha tirik mavjudotlar: osmondagi burchuk, ilon, sher, kaptar, o'rmon, dengiz, shamol – bularning barchasi Zardo'sht bilan suhbatlashadi va uning mehridan bahra oladi.

J.Rumiyning asarlarida ham barcha tirik mavjudotlar komil inson bilan foildirlar. Dengiz, osmon, yer, suv, havo –

bularning barchasi ruhiy quvvatga ega. Bu quvvatni Rumiya ham, Nitsche ham iroda deb atashadi. Rumiya insonni – dahliz, olamni esa uy deb atadi. Uyg kirishdan oldin dahlizga kirmoq zarurdir. Koinotni, olamni bilishdan oldin inson o'zligini bilishi kerakdir. Butun koinot insonning ichki olamida mavjuddir. O'z ichki olamiga kira olgan inson uchun koinotning barcha sirlari ochiladi. Uyg'onish davri falsafasida aytilganidek, inson bu mikrokosmosdir [5, 18].

Irodani ruhiy quvvat sifatidagi ta'rifini Nitsche ham uziga xos tarzda talqin qiladi. Uningcha, ruhiy poklikka inson faqatgina nafsni tiyish orqali erisha oladi. Bu kuch, F.Nitsshening fikricha, iroda kuchi bo'lib, u tashqi muhitni ham o'zgartirib yuborishi mumkin [6, 352].

F.Nitsshening panteistik qarashlari tasavvuf ta'limotidagi panteizmga nihoyatda yaqin. Sharqda panteizm tushunchasi o'rniga uzoq o'tmishda hulul va ittihad tushunchasi ishlatilar edi. Bu tushuncha orqali sufiya mazhabidagilar Allohni barcha yerda zuhur etishini, uning xas va cho'pda, osmonu-erda tajalliy etishini ko'rsatishadi. Nitsche Alloh so'zini ishlatmasa ham, u tabiatning barcha ko'rinishlarida borliqning barcha nuqtalarida, zarrachalarida ruhiy quvvat sifatida iroda mavjud ekanligini ko'rsatib bergan [6, 359]. Uning bunday fikrlari o'z zamondoshlariga pardalangan shaklda ko'ringan va ular F.Nitsche ijodiga xos bo'lgan ruhiy erkinlik g'oyalari tub ma'nosiga yetib borisha olmagan. Bunga sabab bo'lgan omillardan biri F.Nitsche dunyoqarashiga xos bo'lgan nihoyatda o'tkir tanqidiy fikr yuritish uslubi edi. Tasavvuf ta'limotining ustozlarida bunday tanqidiy qarashlarni biz uchratmaymiz. Ular o'z ichki dunyoqarashini rivoyatlar, Qur'ondagi oyatlarga tegishli bo'lgan mulohazalar va go'zal badiiy timsollar orqali kitobxonga taqdim etishadi.

Ming afsuslar bo'lsinkim, qanchalik noyob iste'dodga ega bo'lsa ham F.Nitsche to'la ichki xotirjamlikka va fikr sokinligiga erisha olmadi. Bu muvozanatli holat, ko'pincha oddiy ongda befarqlik, beparvolik sifatida tushuniladi. Aslida esa, fikr sokinligi, inson xotirjamligi, mutanosiblik holati ichki ruhiy kuchni yuqori darajada jamlanishiga, hissiyot va emotsiyalarni inkor etmasdan, balki ruhiy energiya yig'indisining kuchayishiga olib keladi. Avvalgi falsafiy nazariyalar va ta'limotlar tomonidan ilgari surilgan ong imkoniyatlarini chegaralagandan ko'ra, aksincha, intuitiv ijodiy jarayonga o'z o'rnini bo'shatib berishi kerakdir. Bunda inson fikri bo'laklarga bo'lib tashlanmaydi, aksincha, hissiy-emotsional holatda inson ruhiyatini uyg'unlashtiradi. Demak, ruhiyat yagonaligini his etish uchun ratsional dunyoqarashdan voz kechish kerak. Ongsizlik ekstaz darajasiga ko'tarilishi lozim. Ekstaz holatida inson «ego»si parchalanib ketadi, ong holatida beqiyos kenglik yuz beradi. Bunday amaliyot falsafiy ta'limotlar tizimiga kirmaydi. Bunday holat turli yo'nalishdagi so'fiylar va yogalarning hayot tarzini ifodalaydi.

Xulosa. Shunday qilib, Nitsche va Rumiya ijodiga xos bulgan mistik, intuitiv tasavvurlarni ochib berishga harakat kildik. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

1. J.Rumiya qarashlarida sabr-toqat va iroda ruhiy kuch-quvvat hisoblangan va bu kuch-quvvat barcha tirik mavjudotlarga xosdir.
2. F.Nitsche tasavvurida ham iroda butun tabiatga xos bo'lgan ruhiy quvvat sifatida namoyon buladi.
3. Rumiya va Nitsshedda insonning ruhiy rivojlanish jarayoni sabr-toqat va iroda bosqichidan boshlanadi.
4. Rumiya va Nitsche iroda quvvatini inson ijodkorligi zaminida yotuvchi kuch deb hisoblashadi.
5. Insondagi ruhiy poklik, Rumiya va Nitsche fikricha, o'zining nafs va hirslarini iroda orqali tiyishdan boshlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov R., Ruzmatova G. Falsafiy komparativistika. – Toshkent: Universitet, 2021.
2. Кабулнязова Г.Т. Компаративный анализ представлений Джалаладдина Руми, Анри Бергсона и Шри Ауробиндо Гхоша об интуиции и духовной любви // Вопросы философии. – 2021. - №11– С. 188-197.

3. Каримов Р.Р., Бекбаев Р.Р. Прологомены к Восточному Ренессансу в дискурсе традиционализма Рене Генона // Journal of Central Asian Renaissance. – 2021. – Vol.1. – Issue 1. – В.29-36.
4. Румий Ж. Ичиндаги ичинда. –Тошкент: Ёзувчи, 1997.
5. Румий Ж. Маънавий-маънавий. – Тошкент: Техрон, 2003.
6. Ницше Ф. Воля к власти. – Минск, 1999.